

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.12>

ВПЛИВ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ НА СТАНОВЛЕННЯ АДВОКАТУРИ В УКРАЇНІ

Сендецький В.Р.,
аспірант ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
ORCID: 0009-0000-5617-8041
e-mail: Volodsend123@ukr.net

Сендецький В.Р. Вплив Судової реформи 1864 року на становлення адвокатури в Україні.

У статті аналізується вплив Судової реформи 1864 року на становлення інституту адвокатури в Україні. Зауважується, що станом на середину XIX ст. у середовищі офіційної влади назріло рішення щодо модернізації судової системи на основі ефективних західних зразків судочинства. Хоча дана ініціатива і суперечила основам імперського самодержавства, проте судова реформа суттєво вплинула на судоустрій, процесуальне та матеріальне право держави. Насамперед це позначилось на відділенні судової влади від законодавчої виконавчої та адміністративної. Зазначається, що Судова реформа 1864 року стала необхідним елементом тотальних змін тогочасної суспільно-політичної системи. Вона зайняла чільне місце в історії судочинства та судоустрою держави, а її беззаперечними здобутками стали рівність громадян перед законом, гласність судочинства, незмінюваність суддів та їх незалежність від адміністративних чиновників, запровадження змагальності у судочинстві та створення системи мирових судів. Доводиться, що судова реформа окрім важливих демократичних перемін передбачала створення інституту адвокатури, роль якої у суспільстві постійно зростала. Інститут адвокатури за задумом ініціаторів реформи організувався як незалежна організація. Даний принцип проявлявся в тому, що у кожному окрузі судової палати адвокати об'єднувалися у єдину організацію з її загальними зборами і Радою. Відзначається, що контроль і нагляд за діяльністю адвокатів здійснювали Ради, що обиралися адвокатами з їхнього числа. Завдяки створенню системи управління адвокатською корпорацією вдалося забезпечити автономність і незалежність адвокатури від чиновницького апарату. Зазначається, що заснуванням інституту адвокатури у Російській імперії офіційна влада хоча б формально прагнула задекларувати основи рівності та змагальності сторін, модернізувати теорію формальних доказів та судовий процес. Таким способом планувалося внести пожвавлення у судовий процес і зробити його більш повним та об'єктивним. Це дало б можливість всебічного розгляду справи суддею, більш детального вникнення у її суть, що суттєво б вплинуло на об'єктивність правосуддя.

Ключові слова: адвокат, присяжний повірений, Російська імперія, судова палата, Судова реформа 1864 р., українські губернії.

Sendetskyi V.R. The influence of the Judicial reform of 1864 on the formation of the advocacy in Ukraine

The article analyzes the impact of the Judicial Reform of 1864 on the establishment of the legal profession in Ukraine. It is noted that as of the middle of the 19th century, the decision to modernize the judicial system on the basis of effective Western judicial models was ripe in the environment of the official authorities. Although this initiative contradicted the foundations of the imperial autocracy, the judicial reform had a significant impact on the judicial system, procedural and material law of the state. First of all, this affected the separation of judicial power from legislative executive and administrative power. It is noted that the Judicial Reform of 1864 became a necessary element of total changes in the social and political system of that time. It occupied a prominent place in the history of the judiciary and the judicial system of the state, and its indisputable achievements were the equality of citizens before the law, the transparency and competitiveness of the judiciary, the immutability of judges and their independence from administrative officials, the introduction of competition in the judiciary and the creation of a system of magistrates' courts. It is proven that the judicial reform, in addition to important

democratic changes, included the creation of the legal profession, whose role in society was constantly growing. According to the idea of the initiators of the reform, the Institute of Advocacy was organized as an independent organization. This principle was manifested in the fact that in each district of the court chamber, lawyers were united in a single organization by its general meetings and the Council. It is noted that the control and supervision of the activities of lawyers was carried out by councils elected by lawyers from among themselves. Thanks to the creation of the management system of the lawyer corporation, it was possible to ensure the autonomy and independence of the legal profession from the bureaucratic apparatus. It is noted that with the establishment of the Institute of Advocacy in the Russian Empire, the official authorities sought, at least formally, to declare the foundations of equality and competition between the parties, to modernize the theory of formal evidence and the judicial process. In this way, it was planned to revive the judicial process and make it more complete and objective. This would provide an opportunity for a comprehensive consideration of the case by the judge, a more detailed insight into its essence, which would significantly affect the objectivity of justice.

Key words: lawyer, sworn attorney, Russian Empire, judicial chamber, Judicial reform of 1864, Ukrainian provinces.

Постановка проблеми. В умовах розбудови демократичної правової держави вкрай важливо забезпечити створення незалежної судової влади. Це питання є надзвичайно важливим на сьогоднішній день і вимагає застосування вже наявних знань у цій сфері у поєднанні із сучасними підходами щодо реформування судової системи. Історичний досвід існування судових інституцій на території українських земель є особливо важливий і актуальний в умовах сьогодення, оскільки без його врахування неможливо повною мірою здійснити весь комплекс реформ на шляху до побудови сучасної української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній проблемі присвячували багато уваги відомих сучасних учених, серед яких: Ю. Варушка, Т. Варфоломєєва, І. Василик, О. Гаряга, В. Гвозд'їй, Є. Дурнов, Ю. Левчук, А. Меланчук, В. Микитюк, С. Микитюк, М. Михеєнко, Л. Прокопенко, В. Святоцька, О. Святоцький, О. Серєда, О. Таваркіладзе, І. Фельцан, А. Француз та інші. Віддаючи належне зробленому, вважаємо, що дане питання суттєво актуалізується в сучасних умовах та потребує подальшого усестороннього вивчення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. З даної проблематики більша частина досліджень присвячена висвітленню загальних питань реформування загальноімперського законодавства у середині XIX століття. Важливе місце при цьому відводиться судовим трансформаціям, які відбулися в державі внаслідок проведення Судової реформи 1864 року. Судова реформа розглядається як комплекс заходів з модернізації тогочасного судочинства, яке явно не відповідало духу часу й вимагало негайного трансформування. У зв'язку з цим постала потреба у створенні якісно нових судових інституцій, що втілювали б демократичні принципи судочинства. Це, у свою чергу, суттєво актуалізувало й питання щодо запровадження інституту адвокатури з визначенням концептуальних засад її функціонування.

Метою даної статті є висвітлення впливу Судової реформи 1864 року на становлення адвокатури в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1860–1870 роках на території Російської імперії відбуваються кардинальні зміни суспільно-політичного життя. Владою було проголошено ряд реформ: військова, земська, міська, селянська, судова. Найбільш завершеною й найбільш послідовною із них стала Судова реформа 1864 року. Реформа передбачала заснування судових округів, які очолювались судовими палатами [10, с. 21; 12, с. 16]. На території українських земель їх було створено три: Харківська, Одеська і Київська. Кожна судова палата являла собою вищу інстанцію стосовно окружних судів які до неї належали [5, с. 14]. Такий поділ здійснювався за територіальним принципом, що обґрунтовувалось незалежністю судів від адміністративних структур. Керівництво повіту було позбавлено можливості впливати на діяльність судової установи.

Ідея рівності, яка була закладена в основу судочинства, знайшла своє пряме втілення у запровадженні одночасно двох автономних полюсів, що уособлювались у діяльності прокуратури та адвокатури [8, с. 50]. Прокуратура мала обвинувальний характер діяльності і виникла як інститут трансформації раніше існуючого інституту прокуратури з подальшим наділенням його новими функціями. Адвокатура ж була якісно новим інститутом, куди прийшли працювати відомі на той

час юристи. Як зауважила з цього приводу В. Святоцька, «соціальні передумови виникнення інституту присяжних повірених утворювали сукупність економічних, морально-етичних, правових факторів. Так, низький рівень освіти, правова безпомічність переважної більшості населення, недостатній розвиток змагальності, незрозуміле уявлення своїх прав та свобод, а також способів їх захисту призвели до виникнення у суспільстві верстви адвокатів, без якої просто неможливо було обійтись» [7, с. 147].

Необхідно зазначити, що запровадження інституту адвокатури давало підстави засвідчити певні демократичні зрушення у системі тогочасного судочинства. Адвокатура створювалася задля сприяння здійсненню законних прав та інтересів сторін у цивільному і кримінальному судочинстві. Серед основних засад її створення передбачалися професійність, незалежність, самоврядність, поєднання у діяльності адвокатів функцій судового захисту та судового представництва. Водночас передбачались також самостійність адвокатів щодо висловлення правової позиції по справах та свобода критики діянь владних структур щодо конкретних справ [6, с. 18].

Заснування інституту судового представництва а також і правозаступництва передбачалося документом під назвою «Заснування судових установ». Він уміщував спеціальну главу «Про присяжних повірених», згідно якої офіційно проголошувалось запровадження інституту присяжних повірених як незалежної від держави професійної корпорації, що була включена до системи судочинства на підставі прав та обов'язків ведення цивільних і кримінальних справ в усіх судових інстанціях. Документ юридично закріпив положення щодо формування кадрового складу присяжних повірених, передбачив права та обов'язки адвокатів, а також чітко закріпив юридичні основи їх професійної самоорганізації та самоврядування [2, с. 97-98].

19 жовтня 1865 року на території держави було запроваджено спеціальне положення щодо введення в дію норм судових статутів. Документ відображав доволі широке коло питань, зокрема й ті вимоги, які встановлювались для присяжних повірених. Зауважимо, що присяжні повірені хоча й офіційно не перебували на державній службі, проте мали відповідати таким самим високим цензам, як і чиновники судово-прокурорських органів. У ряди присяжних повірених могли вступати ті особи, які закінчили вищі навчальні заклади, і якщо вони пропрацювали чотири роки у судовому відомстві чи займалися не менше як п'ять років у судових місцях в якості повірених та осіб, особи які закінчили курси у вищих навчальних закладах, навіть якщо й не на юридичному факультеті, або ж особи, які не отримали освіти у вищих навчальних закладах, якщо вони прослужили у судовому відомстві не менше п'яти років і протягом цього часу обіймали не менше року посаду секретаря Сенату, або інші посади не нижче VII класу, перебуваючи на яких могли отримати практичні навички щодо здійснення та вирішення судових справ [1, с. 288]. При цьому важливе значення мала також і «благонадійність» кандидата [9, с. 222]. Особи, прийняті до лав присяжних повірених Радою однієї з судових палат, мали право виступати в судових органах інших судових палат.

Законодавство чітко встановлювало також перелік умов, за яких особа не мала права бути допущеною до присяжної адвокатури. Зокрема до числа присяжних повірених не могли бути зараховані ті особи, які не досягнули віку 25 років, особи іноземного походження, особи що оголошувалися банкрутами чи боржниками, особи які перебували на службі уряду чи виборних посадах окрім тих осіб, які займали громадські чи почесні посади безоплатно. Сюди ж належали також й особи, які були визнані судом недієздатними або ж обмежено дієздатними, а також ті священнослужителі, які позбавлялися духовного стану на підставі рішення церковного суду, особи які знаходились під слідством за ті категорії злочинів і проступків, що тягнули за собою позбавлення чи обмеження певних прав та ті особи, які за аналогічні злочини чи проступки не були оправдані відповідним судовим вироком. До цієї категорії належали також ті особи, яких було виключено зі служби у суді або з духовного відомства за пороки або ж із товариств за рішенням Рад тих товариств, до яких вони належали, особи, яким судом заборонено займатись представництвом, а також ті, яких було виключено із числа присяжних повірених [7, с. 149]. Відмова у прийнятті до лав присяжних повірених оскарженню не підлягала.

При здійсненні своїх професійних обов'язків присяжні повірені могли брати участь у процесі на підставі спеціальної довіреності, яка надавалася їм стороною процесу, або ж оголошення, що подавалося стороною до суду. Сторона, чий інтереси захищав адвокат, мала право чітко окреслити свою позицію стосовно того чи довіряє вона присяжному повіреному відстоювати її інтереси у справі загалом аж до моменту її завершення, чи уповноважує його тільки на чітко визначені дії

у процесі розгляду справи. Водночас законодавство дозволяло мати декількох адвокатів по одній справі. Форма довіреності між стороною та адвокатом чітко передбачала звернення особи до адвоката з проханням вести його справи.

Значимо, що інститут присяжних повірених задумувався як незалежна організація й набув практичного спрямування саме у такому руслі. У межах кожного округу судової палати практикувалось об'єднання присяжних повірених у фаховій організації, керівними органами яких виступали Загальні збори і Рада. Нагляд і контроль за діяльністю присяжних повірених було покладено на Ради, які обиралися зі складу присяжних повірених. Таким способом створювалась своєрідна адвокатська корпорація, основною метою якої стало забезпечення незалежності і автономності адвокатури від чиновницького апарату [11, с. 51].

Судова реформа передбачала, що на початковому етапі створення інституту присяжних повірених прийом у адвокати здійснювався Міністерством юстиції. Уже у міру розвитку даного інституту число адвокатів постійно зростало. Якщо їхня кількість по конкретному регіоні перевищувала 20 осіб, то в цьому випадку створювалися Ради присяжних повірених, які й переймали всі повноваження стосовно діяльності адвокатури. Присяжні повірені зверталися до судової палати з метою обрання відповідної Ради, після чого з числа судової палати призначалась відповідальна особа, яка мала зібрати присяжних повірених і забезпечити організацію загальних зборів, на яких відбувалися вибори голови Ради [4, с. 352].

Характерно, що діяльність Ради доволі детально регламентувалась документально [3, с. 228]. Основна мета її функціонування вбачалась у контролі й нагляді за всіма присяжними повіреними. Водночас до компетенції ради належали обов'язки адміністративного й судового характеру. Мова насамперед йде про спостереження за неухильним і точним виконанням присяжними повіреними своїх обов'язків, дотриманням законів і правил стосовно інтересів своїх довіритель. Діяльність Ради кожного року заслуховувалась на звітах перед загальними зборами рад. Як встановила дослідниця А. Меланчук, «повноважною вважалась Рада та її рішення мали юридичну силу, коли у засіданні ради брало участь не менше половини її членів. Компетенція Ради присяжних повірених визначалась наступним чином: розгляд прохань осіб, які бажали приписатись до числа присяжних повірених або вийти з нього, та повідомлення судової палати про їх приписку або відмову, розгляд скарг на дії присяжних повірених, нагляд за точним виконанням ними встановлених правил та усіх взятих ними на себе зобов'язань...» [4, с. 352]. Вищий нагляд за ними входив до компетенції судової палати й Сенату.

Присяжні повірені брали на себе представництво у цивільних справах та захищали інтереси особи у кримінальних справах. За даними статистики, станом на 1910 рік на одного присяжного повіреного Харківської судової палати припадало 112,6 кримінальних і цивільних справ, Київської – 81,3, Одеської – 88,6 [9, с. 223] При цьому вони обмежувались у правах щодо захисту в суді інтересів своїх рідних, щодо купівлі або набутті в будь-який інший спосіб прав своїх довіритель по тяжбах, бути представником обох сторін у процесі судового засідання або ж переходити від однієї сторони до іншої у межах одного судового процесу. Вони не мали права також розголошувати приватні таємниці свого довірителя у процесі розгляду справи та після її завершення. Якщо адвокат не виконував покладені на нього обов'язки та порушував зазначені умови, він міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності. За здійснення своїх професійних обов'язків він отримував визначену винагороду, яка обумовлювалась між довірительом та адвокатом. В окремих випадках правова допомога могла бути надана безкоштовно.

З 1868 року була запроваджена спеціальна такса по оплаті праці адвоката у сфері ведення цивільних справ, яка затверджувалась Міністром юстиції. Фактично розмір гонорару залежав від ціни позову. При цьому довіритель міг стягнути з присяжного повіреного компенсацію за завдані збитки, що породжені його недбальством чи некомпетентністю. Більш серйозні зловживання могли спричинити навіть кримінальне переслідування присяжного повіреного [9, с. 223-224].

Потрібно зауважити, що у ході здійснення судової реформи адвокати поділялися на два типи. Спочатку це були лише ті адвокати, які працювали у місцях функціонування судової інституції, тобто при судових палатах та окружних судах, і які зобов'язувались скласти відповідну присягу перед вступом на посаду. Згодом починають виникати приватні адвокати [1, с. 289], які мали право брати участь у провадженні по справі на підставі відповідної довіреності від сторони, а також отримання спеціального дозволу судової інституції.

Інститут приватних повірених було запроваджено з 1874 року. Вони діяли поряд з присяжною адвокатурою і допускалися до виконання своїх обов'язків на підставі відповідних посвідчень. Таке посвідчення видавалося рішенням з'їзду мирових суддів, окружного суду чи судової палати. При цьому за здійснення своєї діяльності вони були зобов'язані кожного року вносити відповідне мито. Було чітко сформовано вимоги до приватного повіреного. Так приватним повіреним могла бути особа віком від 18 років чоловічої статі. Для допуску до професії вони зобов'язувались скласти відповідні іспити при окружному суді чи судовій палаті, де видавалося спеціальне свідоцтво на право ведення судової справи.

Приватні повірені мали право виступати тільки у тих судових інстанціях, до яких вони були приписані, і які мали право нагляду за їх професійною діяльністю. Характерно, що такі приватні повірені могли ввести не більше як три цивільні справи на рік. При цьому обмежень щодо ведення кримінальних справ не існувало. Винагорода за послуги для приватних повірених визначалася угодою між клієнтом та адвокатом. Судові установи, при яких функціонували приватні повірені, могли застосовувати щодо них заходи впливу дисциплінарного характеру. Як правило вони являли собою попередження, догану, заборону адвокатської діяльності, виключення зі складу приватних повірених. Усунути приватного повіреного від участі у судовій справі мав право також Міністр юстиції у випадку, якщо вважав особу такою, що не відповідає званню повіреного [9, с. 223-224].

Висновки. Судова реформа 1864 року передбачала комплекс модернізаційних заходів у судовій сфері, важливим елементом яких стало заснування інституту адвокатури (присяжних повірених). Реформою влада намагалася декларувати засади змагальності та рівності сторін у судовому процесі. Було встановлено вимоги для доступу до адвокатської професії, сформовано основи адвокатського самоврядування. Проте на практиці далеко не всі принципи діяльності адвокатури вдалося втілити в життя, адже демократичні основи правосуддя явно суперечили основам імперського самодержавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дурнов Є.С. Дозвіл на заняття адвокатською діяльністю за законодавством Російської імперії другої половини XIX сторіччя. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. Т. 4. С. 287–291.
2. Левчук Ю.М. Організація адвокатури в окрузі Київської судової палати. *Адвокатура України: забуте та невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України»*. Випуск 2 / За ред. І.Б. Василик. К.: КВІЦ, 2016. С. 95–102.
3. Меланчук А.В. Правовий статус органів адвокатського самоврядування у Російській імперії за судовою реформою 1864 року та сучасній Україні. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2016. № 57. С. 224–235.
4. Меланчук А.В. Становлення інституту адвокатури (присяжних повірених) у Російській Імперії після судової реформи 1864 року. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2011. № 2. С. 350–356.
5. Микитюк С.О., Микитюк В.О. Організаційно-правові засади адвокатської діяльності в умовах функціонування суду присяжних у другій половині XIX – початку XX століття. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 1. С. 13–17.
6. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Т. 10(2). С. 16–22.
7. Святоцька В.О. Інститут присяжних повірених на території України за Судовими статутами 1864 р. *Право України*. 2009. № 8. С. 147–153.
8. Середа О.В. Нариси з історії розробки основних засад судової влади в Російській імперії (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 47–51.
9. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І.Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.
10. Таваркїладзе О.М. Створення Одеської судової палати як основний елемент Судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 3. Том 31(70). С. 20–24.

11. Фельцан І.Ю. Історичний досвід функціонування інституту адвокатури за Судовими статутами 1864 р. та сучасна реформа адвокатури в Україні. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 50–53.
12. Француз А.Й., Гаряга О.О. Система правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Юридична наука*. 2020. № 12(114). С. 13–19.